

Sumari

- *M. Carme Pelaez i Palazón. Fallera Major 1995*
- *Susana Benavent i Signes. Fallera del Foc 1995*
- *Explicació de la Falla. Per Josep Sanchis i Martínez*
 - *Esbos de la Falla. Per antoni Grau*
 - *Junta Executiva*
 - *Comissió Masculina i Femenina*
 - *Entrevista amb M. Carme Pelaez*

Llibret Infantil

- *Estefania Moscardó i Merlo. Fallera Major Infantil 1995*
- *Mireia Lluch i Ortolà. Fallera de Foc Infantil 1995*
- *Explicació de la Falla. Per Josep Sanchis i Martínez*
 - *Esbos de la Falla. Per Antoni Grau*
 - *Comissions Infantils Masculina i Femenina*
 - *Entrevista amb Estefania Moscardó*

Memòria.

- *Memoria de l'exercici 1994-95*

Al Voltant de les Falles

- *El Sant Patró de Fusters i fallers. Per M. Carme Pelaez i Vicent Lluch.*
- *Quant les borles penjen i Naix un Faller. Per J.A. Megias.*
- *Les Falles: Quin significat tenen? Que expressen? Que volen manifestar? Per Jesús Gonzalez i Sarrión*
 - *Que representa la festa Fallera. Per Maria Josep Fresneda.*
 - *I per què "Falla"? Per Octavi Ballester i Cifre.*
 - *Un Casal Faller. Per Amadeu Perales i Climent.*

Fulls Literaris.

- *Adages i Refranys Valencians. Segons transcripció del llibre de Carles Ros (1736)*
 - *Desgarcies Invisibles. Per Francesc Company*
 - *L'Estació de Xàtiva. Per Josep Lluís Gonzalez i Sarrión*
- *Helena davant el seu mirall. Per Miguelio. Traduït per Pako Company.*

Historia i Sociologia.

- *La llengua dels Moros Valencians segons la Crònica. Per Vicent Pelegrero.*
- *L'Hort del Espejo. Per Mariano Gonzalez i Baldoví.*

Edita.

Falla Ferroviària

Coordina i Maqueta

MA·CA·NA

Publicitat

Gines Medina

Coberta

Toni Grau

Fotografies oficials falleres

Gabriel

Fotografies

Arxiu Edicions Xàtiva (Noticia-7)

Arxiu Falla Ferroviària • Josep Richart Aranda

Assessor Lingüístic

Xavier Aliaga

Impressió i Fotocomposició

Mateu impresores, S. L.

Tirada

700 Eixemplars

Dipòsit legal

V-944-1995

La Falla Ferroviària no s'identifica necessàriament amb les opinions abocades en els articles inclosos en aquest llibre.

Tots ells són transcripció fidel dels originals que molt amablement ens han cedit els autors.

Aquest llibret s'ha presentat a la convocatòria dels premis de la Generalitat Valenciana per a la promoció de l'ús del valencià.

L'HORT "DEL ESPEJO" DE XÀTIVA

L'AIGUA DE REC I ELS HORTS PERIURBANS DE XÀTIVA

PER

MARIANO GONZÁLEZ I BALDOVÍ

"A Pepe i Tere"

El règim de propietat de l'aigua en l'horta de Xàtiva arran de la invasió islàmica va seguir el model utilitzat el Síria i el Iemen, que es caracteritza per vincular l'aigua a la terra, de manera que l'alienació d'aquesta, suposava la del dret de reg. Cap al segle XI es construïren dues noves conduccions, la sèquia de la Vila i la de Bellús, què, a diferència de les existents fins llavors què prenien l'aigua dels rius, tenien el seu origen en brolladors. Des del primer moment, les aigües d'aquests dos canals, van tenir un règim jurídic mixte, el de reg, i el d'abastiment de la medina, dels ravals de Xàtiva i d'algunes alqueries com Annauir, Novetlè i la Casa Blanca.

En general, els nous repobladors cristians respectaren els usos anteriors relatius a l'aigua, com degué ser el cas de Xàtiva, segons es desprén de l'estudi comparat entre el règim jurídic del seu sistema de distribució d'aigua per al consum urbà, i el de ciutats com Damasc i Feç. Com és ben conegut, l'ús de l'aigua de reg en l'horta de Xàtiva, què és el que ens interessa, es regula per hores i tandes periòdiques, i el cabal, per una part alíquota del cabal total, anomenada *Fila*. La construcció d'aquests canals va convertir en irrigables algunes terres situades entre el naixement i el nucli urbà, mitjançant la concessió administrativa que autoritzava a practicar en el canal un orifici de dimensions fixades per les autoritats. Igualment, les parcel·les de conreu situades en la franja nord de la ciutat i limítrofes amb la muralla es convertiren en horts i hortes gràcies al reg procedent dels excedents de les fonts públiques i privades de la ciutat, què brollaven continuament.

Naturalment, tot allò va suposar un canvi de l'activitat agrícola, un trasvasament de la propietat de la terra cap a les famílies més riques de l'oligarquia local, així com un creixement de la superfície d'aquestes parcel·les. Els horts més propers a la ciutat eren majors que la majoria de parcel·les situades més al nord.

Si bé és cert que en la majoria d'ocasions els

assentaments del Llibre del Repartiment de Jaume I són poc explícites, de manera que no podem localitzar amb exactitud cases, horts, molins, banys, etc., en alguns casos, els textos sí permeten identificar la situació de les donacions del monarca. Així, per exemple, els dominicans, els mercedaris i els franciscans reberen sengles horts en el raval mudèjar, en el de les Barreres i junt a la muralla respectivament, per fundar les seues institucions. També les clarisses al segle XIV edificaren el seu monestir front a la muralla, en un hort propietat d'un personatge tan poderós com Saurina d'Entença, tia del rei i vídua de l'almirall Roger de Llúria, i, encara en 1570, el noble D. Francesc Sanç va destinar un altre hort contigu a l'anterior per alçar l'hospital de Sant Julià. El millor coneixement que tenim dels horts monàstics es deu a que durant alguns segles es mantingueren sota la mateixa propietat, sustentant la presència d'institucions i comunitats de gran relleu social, què donaren lloc a abundoses empremtes documentals. En canvi, en el cas d'hortos particulars no resulta senzilla la seua identificació, ja que per compres, matrimonis, herències o confiscacions, anaren canviant els seus propietaris.

En realitat, quasi tots els horts periurbans existents a Xàtiva durant la Baixa Edat Mitjana cristiana, són continuadors de les almúnies o els rahals islàmics. I els mateixos horts, moltes voltes sense variació notable en els seus límits, són els que va posseir el patriciat dels segles XVI i XVII, i els que, confiscats per Felipe V, passaren a les mans d'antics o nous pobladors després de la Guerra de Successió, i més tard foren adquirits per la burgesia liberal decimonònica.

Característiques dels horts propers a la ciutat

L'extensió d'aquests horts pertanyents als nobles, cavallers i burgesos rics, així com la seua proximitat al nucli poblat, generaren la necessitat d'envoltar-lo per evitar els robatoris de les collites. Al mateix temps,

la consistència i alçària de les tàpies afavoriren que les menudes casetes de llaurança es convertiren en vertaderes cases, que avui anomenariem "segones residències", perquè aquest era exactament el seu ús, a més, és clar, de l'agrícola. Així ho veiem en el famós dibuix realitzat per Wyngaerde en 1563: horts tancat -*horts closos*-, alguns d'ells amb construccions de certa importància. I així eren al segle XVII, entre d'altres, l'Hort de l'Almúnia en la partida homònima i el de Mora i el de Recoder en el raval. I així igualment en el segle XVIII, època de la que poseïm major informació: el d'Agulló, situat en la zona nord de la plaça de la Bassa i el Portal de Sant Miquel; el contigu de Cebrià, a llevant de l'anterior, o el del marquès de Montortal, en la zona de l'actual Glorieta. El cinturó verd caracteritzava el paisatge immediat a la ciutat, impressionant vivament a geògrafs i viatgers de totes les èpoques, des dels musulmans, fins els romàntics francesos i anglesos del segle passat, de manera que, quasi sense excepció, mencionen els seus arrossars, moreres, palmeres i magraners.

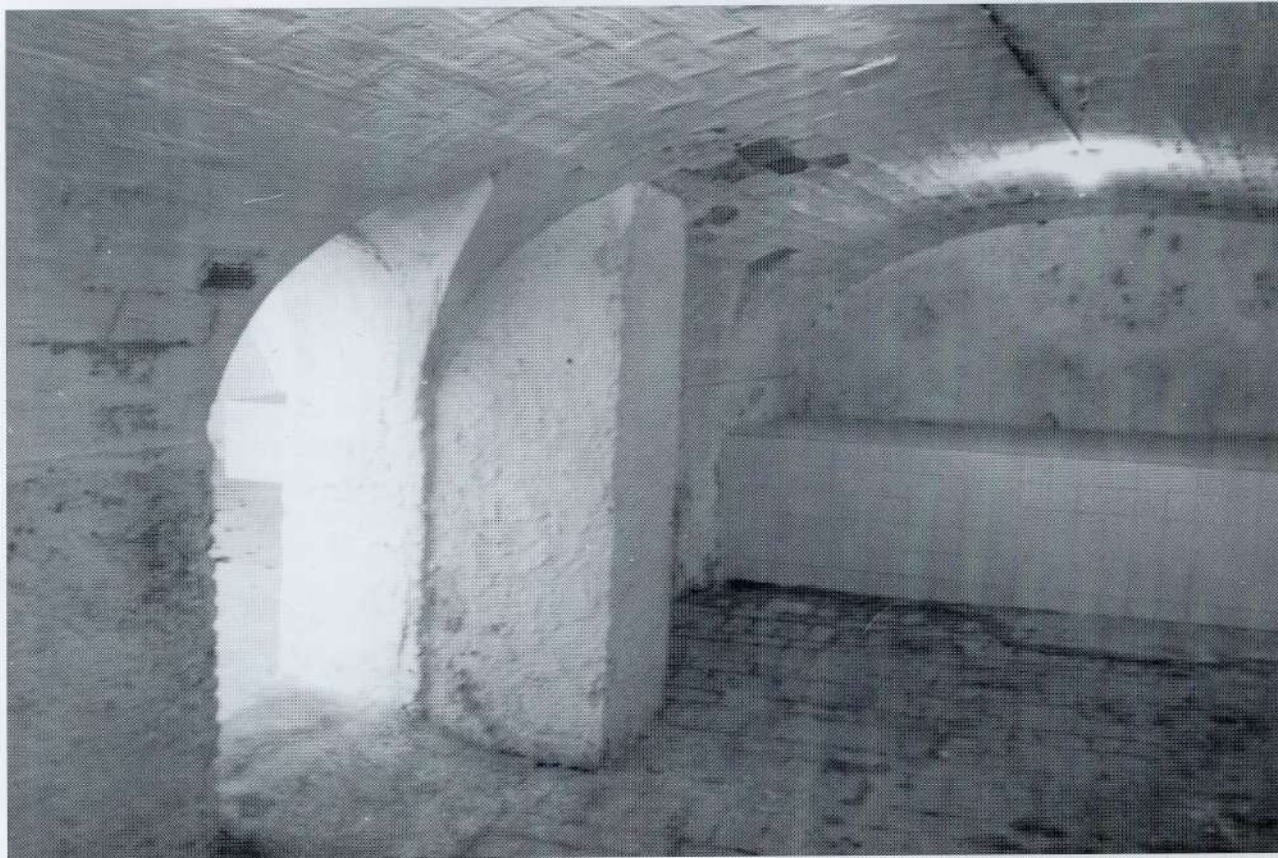
Tots ells estaven dotats d'una bassa o viver, que acumulava l'aigua, tant la procedent de les hores de reg que els pertocava, com les dels sobrants de les files i dels escorrims de les fonts existents a l'interior de la ciutat. Els horts, doncs, constituïen aleshores un exponent de la riquesa de la ciutat, un paradigma de paisatge antropitzat, i, hui, els pocs que queden, un element valuósíssim per entendre la interacció existent

entre l'aigua i l'economia, entre els conreus i les epidèmies i, amb elles, la seua incidència en la demografia històrica. En definitiva, una clau imprescindible per a l'estudi de la segona ciutat del regne des de múltiples facetes: econòmica, social, etnològica, hidràulica, etc.

L'hort del "Espejo". Els seus propietaris des del segle XVII

Un dels horts periurbans més importants de la ciutat era el situat a llevant dels murs del barri del Mercat o de Sant Pere. Afrontava pel sud amb el camí de Lloc Nou d'En Fenollet, i per ponent, amb el barranc o vall de la muralla. La referència més antiga que coneixem per ara és la del *Libre del repartiment de les plomes d'aigua de la séquia de Bellús i de les filles de ella en la present ciutat de Xàtiva, del any 1680*, que es conserva en l'Arxiu de la Col·legiata de Xàtiva. En aquest manuscrit ve enregistrat com *Hort de Sent Onofre*, per ser propietat llavors dels frares franciscans alcantarins, el convent dels quals es trobava extramurs de la ciutat, entre el Calvari Alt i el Castell Menor.

Desconeixem si, després de les confiscacions ordenades per Felip V i portats a terme pel Jutge Instructor Rafael Melchor de Macanz arran de la Guerra de Successió, la propietat de l'hort va tornar als frares i aquests el veneren posteriorment, o bé si, des del decret reial que autoritzava la repoblació de l'antiga Xàtiva, -a partir d'eixe moment Nueva Colonia de la Ciudad de San Felipe-, l'heretat fou concedida a un

repoblador. El que és ben cert és que en una visura de la sèquia de Bellús datada en 1747 -Lligall 615, expedient 2062 de l'Arxiu Municipal de Xàtiva-, figura ja a nom d'un altre propietari:

“La segunda pileta tiene otro grifo de una pluma de agua corriente para el riego y estanque del Huerto de Manuel Moxica, antes de los Padres Descalzos”.

Quarant anys més tard, l'hort continuava sent del mateix, com apareix en un altra visura de 1787, -Lligall 615, expedient 2082 de l'Arxiu Municipal de Xàtiva-, en la qual els perits municipals enregistren diverses anomalies observants als orificis que sagnaven el canal de Bellús:

“La de 87 y 88, que es la boquera del texar de Malla, última abierta desde ésta hasta los muros de la ciudad y en este ámbito, es la siguiente:

En dicho texar hizo la Ilustre Ciudad un consentimiento de un grifo de media pluma de agua para amerar la tierra que fuera necesaria para dicha obra de ladrillos y texas que se hazen en dicho texar, y ahora está cerrado. Y también hizo otro consentimiento la Ilustre Ciudad a los Padres Descalzos de otro grifo de una pluma de agua para llenar una balsa que hizieron en su huerto, que ahora es de Manuel Moxica, que dicho huerto tiene su riego de la Ila nombrada del Mercado, primera en riego de la tanda de la primera, y ahora acontece que riega todo su huerto siempre que quiere, porque este grifo se (ha) aumentado en más de dos plumas de agua y siempre que conteciera que llena

la balsa cayese el agua a perderse incurría en pena, por cada una vez que se hallava, de tres libras”.

Quatre dècades després, és a dir, en 1817, los Moxica encara tenien dita propietat. Així es desprén clarament de l'anotació nº 5 del llibre *Visorios de las Acequias Santa y Bellús de la Ciudad de Játiva*, i, dins d'ell, en l'expedient dit de la *Azequia de Bellús*, foli 825, de l'any 1817, document que es conserva en l'esmentat arxiu:

“La mota que sirve para el Huerto de Dn. Tomás Moxica, está en el Camino del Genovés, a la parte del medio día, sobre el margen, frente al Calvario Alto, se advierte tener un alcaduz enbrocatado, y al cabo de él un grifo de bronce de una pluma, colocado sobre el cocio de la azequia. Se halla mal conreado y con desperdicios de aguas por sus lados. Debe repararse y ponerse curioso y después, hacer una mota con llave, al lado de la azequia por donde corre la fila de la balsa...”

I encara que la documentació a partir d'aquesta data és discontinua, a través de les inscripcions registrals de diverses finques que consten al Registre de la Propietat de Xàtiva, pot completar-se la relació fins a hui. L'hort pertanyia en la segona meitat del segle XIX a D. José Espejo Gil, però també és possible que ja pertanygués a son pare uns anys abans. En efecte, Vicente Boix, en el seu llibre, *Xàtiva, memorias recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad*, s'estén sobre les previsions fetes per l'Ajuntament amb motiu de

l'epidèmia de còlera de 1834, i cita que "se designaron como lazaretos sucios los huertos de Ortoneda y el del Espejo, fuera de la puerta de Concentaina". (Boix, 1857, pàg. 392). Si l'autor va designar amb exactitud cronològica el nom dels horts, el del "Espejo" hagué de pertànyer ja al pare de dit José Espejo, ja que aquest havia nascut en 1829. En qualsevol cas és del cognom dels propietaris d'on va prendre el nom, que no hauria de ser "Huerto del Espejo", sinó "Huerto de Espejo".

D. José Espejo el va vendre a D. Cristóbal Mompó Borràs, qui ja el posseïa en 1882. (Veure finca 7005, foli 154, nº 772). Per llavors havia experimentat dues segregacions, de manera que afrontava a llevant amb l'hort de D. Constantino Mas, i a ponent, amb l'hort de D. Mariano Ortoneda, que aplegava fins l'actual carretera d'Alcoi. Per aconseguir la identificació exacta, cal acudir a consultar la inscripció registral de la finca 9053, abans 3771, del llibre 72, foli 59, a nom de D. Adrián Moscardó, qui va adquirir una part segregada d'aquest últim hort, el d'Ortoneda, que afrontava a l'Est amb l'hort de D. José Espejo.

Així, la successió completa coneguda de propietaris és: des de 1680, dels franciscans alcantarins o Convent de Sant Onofre; des de 1747 fins, almenys 1819, de la família Moxica (d'origen basc i aveïnada a Xàtiva a principis del segle XVII, procedent d'Alacant); entre 1855-60 i 1889 aproximadament, de D. José Espejo Gil; i a partir d'aquesta data, de D. Cristóbal Mompó, d'un germà o fill seu, de Dª Antònia Mompó i, des de 1987 fins 1995, de Dª Teresa Lozano Mompó.

Els elements singulars de l'hort

És veritablement insòlita la presència d'un aljub de dues naus rectangulars amb volta de canó i llunetes menudes, que té un registre superior i un altre lateral, ambdós cegats hui dia. La seua superfície és aproximadament d'uns 90-100 m², i l'altura entre 2'30 i 2'50 ms. Sumant la grossària del mur central i dels perimetral deuen ocupar els 118 metres² de la casa habitació què està exactament damunt.

No hi ha constància documental respecte de l'aljub, la construcció del qual, segurament portada a terme durant el segle XVII, l'haurem de relacionar amb els franciscans. I això, per raó de que allò usual és que un aljub recullga l'aigua de les cobertes dels edificis circumdants, i de la que cau al pati o desllunat en el què solen trobar-se. Doncs bé, una primera interpretació tenint en compte que sobre ell existeix una edificació que des de la seua construcció impossibilita la provisió d'aigua, i que dita casa és inequívocament del segle XVIII tant per l'estructura

com per la portada de carreus, la fusteria i el paviment del vestíbul, és que l'aljub ha de ser anterior. En aquest cas, no tenim ara per ara explicació plausible que ens permetesca dilucidar quin fou el seu ús. Dificilment hauria de ser el de reg, perquè era innecessari, car i inútil, cobrir amb volta.

Però també és possible que es construís alhora que la casa, i que l'orifici lateral fos una derivació per alimentar-lo, directament presa del caduf i independent de la de la bassa. Pugué, així, haver existit un brocal al vestíbul que donés servei a l'habitatge.

En la nostra opinió, l'element més notable és la gran bassa o viver, la major coneguda a Xàtiva. D'acord amb l'esmentat document de 1787, la van construir els frares, per la qual cosa creguem que és anterior a l'incendi de la ciutat. Al seu interès etnològic afegeix l'arquitectònic, ja que al mig d'ella s'alça una columna gòtica hexagonal de pedra calcària, i potser del segle XV, molt similar a la de la font de la Trinitat i a la reaprofitada el segle passat en la font de la Plaça de Roca. Sobre dita columna o arbre hi ha una taça monolítica de gran tamany feta de marbre de Buixcarró en la primera part del segle XVIII o potser abans, de la què, fins fa uns cinc anys, brollava un sortidor del calibre d'una ploma, com figura a tots els documents.

La casa, per últim, és un edifici que recau a l'antic camí del Genovés o de Lloc Nou, de planta quadrada i diàfana i murs perimetral de càrrega. La porta d'accés és de llinda, senzilla, però de carreus, i la façana, amb buits en la planta baixa, en la primera i en l'andana. La fusteria i la forja són encara en la seua major part l'originals, com originals són el paviment de codolells de riu disposats en plafonss encerclats per maó, l'escala, i la campana de la xemeneia.

Tot i que era per a ús dels senyors, la seua condició de casa de camp fa que la disposició siga més senzilla que la de la casa urbana. Vestíbul, cuina i menjador, comparteixen un mateix espai, mentre que els dormidors estan en la primera planta. Manca de quadra perquè el propi hort havia de tenir aquesta dependència en un altra zona, menys molesta per als moradors. En la part posterior i externa a l'edifici hi ha un llavador de pedra, connectada al sistema hidràulic general.

Hi ha tradició oral entre la família Mompó que, durant un temps, l'hort fou del naturalista Rodrigo Botet, a qui es deuria l'actual disposició del jardí, de planta quadrada amb quatre parterres separats en creu, així com la plantació d'algunes de les espècies botàniques, entre elles el gran llorer. Malgrat això, és extrem del qual ho hem trobat testimonis escrits.

Xàtiva, febrer de 1995

